

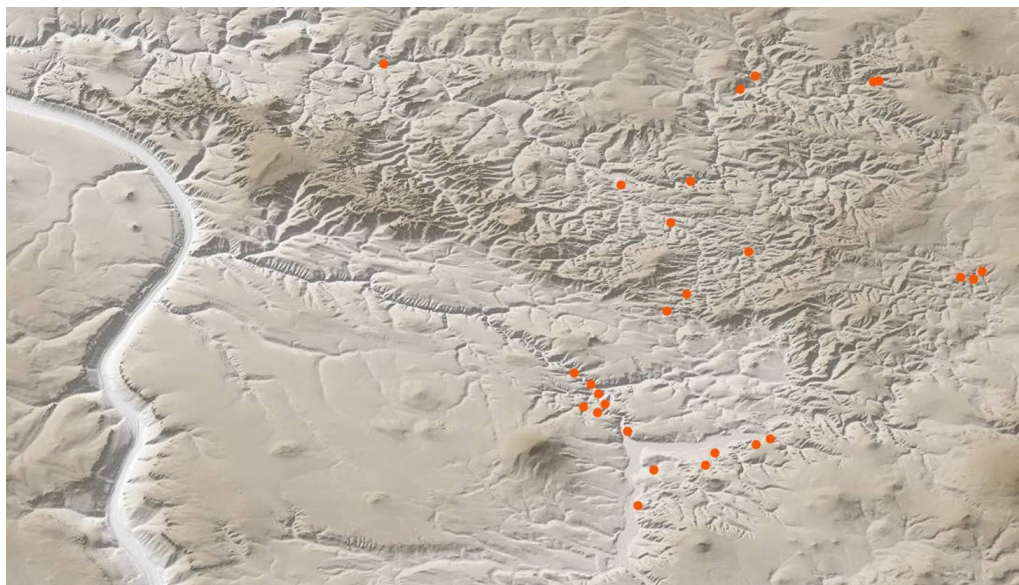
Poslední lovci, rybáři a sběrači. Interdisciplinární archeologický výzkum v Českém Švýcarsku

Jiří Svoboda

Během posledních třiceti let se zaplnilo jedno z dosud prázdných míst na archeologické mapě Evropy – oblast Českého Švýcarska, kde tak dávné osídlení nikdo neočekával. Více než dvacet let systematického výzkumu ukazuje, že tento skalnatý a zdánlivě pustý region byl atraktivní pouze pro určitý typ prehistorických populací,

a to pro poslední lovecké a rybářské komunity staršího holocénu před 11–7,5 tisíci lety. A protože náš výzkum měl od počátku týmový a interdisciplinární charakter, mohli jsme lidské osídlení sledovat v kontextu měnící se krajiny, vegetace a fauny.

Obr. 1 Perspektivní zobrazení reliéfu Českosaského Švýcarska s vyznačením všech převisů s dosud pozitivně prokázaným mezolitickým osídlením. Ukazuje vazbu lokalit na povodí Kamenice a Chřibské Kamenice, soustředění sídel v okolí Dolského mlýna a propojení přes Českou silnici do povodí Křinice; nevysvětluje intenzitu osídlení a význam jednotlivých převisů (podkladová data © SNPČS, © IPF TUD)

Skalní útvary, jeskyně, převisy a stopy prehistorického člověka patří neodmyslitelně k sobě a nacházíme je v týchž kontextech prakticky na všech osídlených kontinentech. V českých zemích se archeologický výzkum skalních dutin rozvíjel od 19. století, nejprve v krasových jeskyních

Moravského a Českého krasu, poté se připojil pseudokrasový Český ráj a nakonec Českolipsko. V Českém Švýcarsku takové památky dlouho nikdo neočekával. Už sama členitost a nevhodnost pro zemědělství působí, že tu nepřevládaly očekávatelné keramické nádoby a střepy mladších

pravěkých kultur, ale méně nápadné stopy staršího osídlení lovců a rybářů staršího holocénu (mezolit). Což jsou především drobné odštěpky silicítů („pazourku“).

Teprve počátkem devadesátých let zjistil výskyt takových artefaktů Václav Sojka v narušených sedimentech několika převisů na Brtnickém potoce a na svazích Spravedlnosti (jeden z nich tehdy zkoumal Archeologický ústav AV ČR Praze). Soustavný výzkum, který jsme započali během letní sezony 1999, měl od počátku týmový a interdisciplinární charakter. Výplně pískovcových převisů totiž mohou obsahovat nejen kamenné artefakty, ale také rostlinné makrozbytky, tedy karbonizované úlomky dřevin a skořápky lískových oříšků, ulity měkkýšů a kosti obratlovců, počínaje rybami, obojživelníky a drobnými savci až po větší savce. Sezónu po sezoně se vědecký tým personálně proměňoval, takže klasika přírodovědného výzkumu a malakozologa Vojena Ložka vystřídala Lucie Juříčková, paleobotanika Emanuela Opravila Petr Pokorný a Jan Novák a další specialisté se připojovali, kdykoli se objevil nový typ materiálu. Trvalými spolupracovníky zůstával zoolog Ivan Horáček a především Václav Sojka. Na výzkumech se v rámci praxe podíleli studenti antropologie i archeologie a vynikající spolupráci zajišťovalo vedení národního parku.

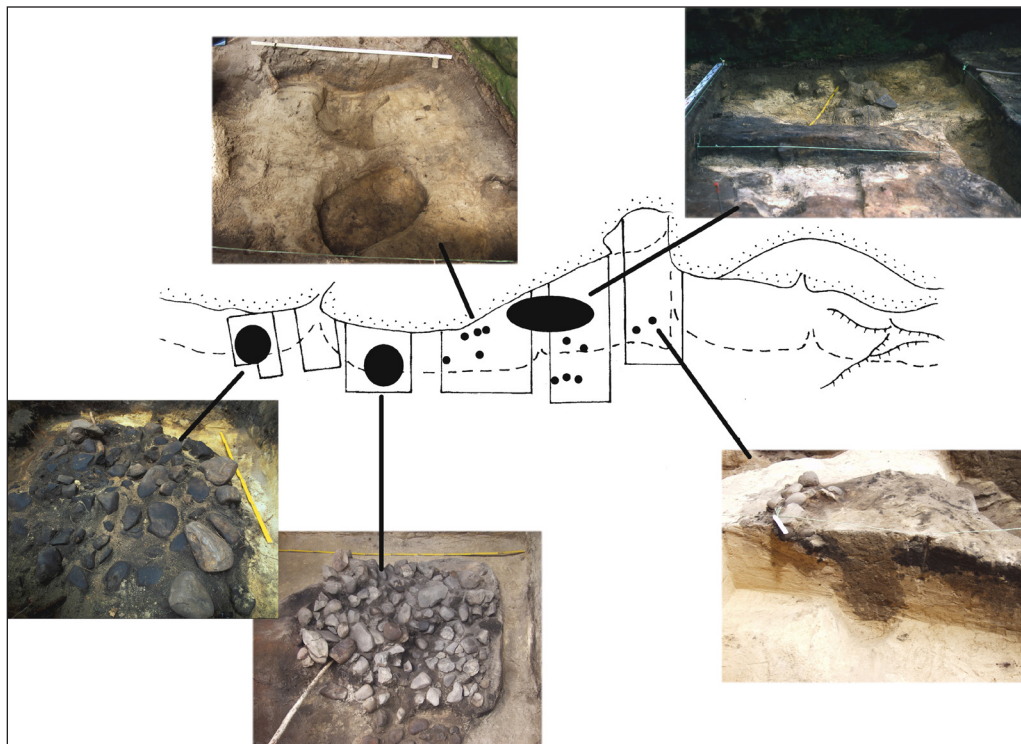
Že není převis jako převis, jsme zjišťovali od počátku. Už samotné formování převislých skal v pískovci je důsledkem několika faktorů (vodní a větrná eroze, chemické a biogenní zvětrávání) a nejinak je tomu i při jejich zaplňování sedimenty. Ve vyšších údolních etážích a v krytých dutinách, kde se sedimentace omezuje na opad ze stropu a stěn, je mocnost výplně minimální a kulturní vrstvy leží těsně pod povrchem, zatímco v nižších polohách, kde se převis otevírá přísunu svahovin z boků, může mocnost výplně dosáhnout několika metrů a utváří tak členité stratigrafie. Také podmínky pro dochování organických materiálů se liší případ od případu podle geochemických poměrů a vlhkosti. A do toho vstupuje člověk, který hledá strategické místo pro pobyt, lov i rybolov, zvažuje polohu, velikost převisu (raději průměrnou než maximální), přístupnost, oslunění, vhodnou plošinu pro aktivity před převisem, výhled a v neposlední řadě blízkost vody.

Dnes evidujeme v Českém Švýcarsku 26 převisů s mezolitickým osídlením, jeden porušený převis zjistili kolegové také v Saském Švýcarsku (Buschmühle) a jistě to nebude konečný stav. Jen ve dvou případech, kde vrstva probíhala tak mělce pod povrchem, že byla vystavena vnějším zásahům, jsme přistoupili k celoplošnému výzkumu (s ponecháním kontrolních bloků). Ostatní lokality jsme zkoumali sondami a vrtý; přirozeně evidujeme i negativní výsledky. Systematické prosívání a flotace sedimentů jsou podmínkou v každém případě.

Tak se v krajině utvářela logická síť lokalit, které nadto vykazují určitou hierarchii, pokud jde o délku osídlení, intenzitu aktivit a sezonnost. Aktuální mapa (obr. 1) ukazuje vazbu lokalit na povodí Kamenice a Chřibské Kamenice, soustředění sídel v okolí Dolského mlýna a propojení přes Českou silnici do povodí Křinice. A tak můžeme klást otázky týkající se způsobu loveckého a rybářského života v mezolitu.

Tři příklady za všechny

V okolí Dolského mlýna, kde kaňon Kamenice přijímá přítok Jetřichovické Bělé, se koncentruje hned několik mezolitických lokalit. Převis Okrouhlík (obr. 2) je typickým příkladem převisu s mělkou sedimentární výplní, a tedy neustále ohrožovaný vývraty i turismem (zakládáním ohnišť, zakopáváním odpadu), takže byl prozkoumán v celé ploše a ukazuje tak prostorovou strukturu sídliště. Radiokarbonová data kladou osídlení mezi 8–10 tisíc let. V centru leží velké, obnovované ohniště, síť

Obr. 2 Okrouhlík, příklad kompletně plošně prozkoumaného převisu s mělkou sedimentární výplní a radiokarbonovými daty mezi 8–10 tisíci let. Ukazuje centrální ohniště, jamky včetně „varných“ (v jednom případě s hromadnou přepálených varných oblázků při okraji) a v levé části dvě „pecovitá“ ohniště s valounovou dlažbou. Kresba a foto Jiří Svoboda

kotlíkovitých jamek kolem a koncentrace silicovitých artefaktů indikující pracovní aktivity. Kotlíkovité (varné) jamky známe i z výzkumů paleolitických sídlišť a z etnologických analogií – u populací, které ještě neznaly keramické nádoby, umožňují po výmazu a vyložení kůžemi vaření vkládáním rozpálených valounků z přilehlého ohniště. Právě jamka z Okrouhlíku je typickým příkladem, protože hromádka přepálených varných oblázků ležela přímo při jejím okraji. V levé, méně frekventované části jsme prozkoumali dvě „pecovitá“ ohniště vyložená velkými valouny čediče, donesenými z koryta Kamenice.

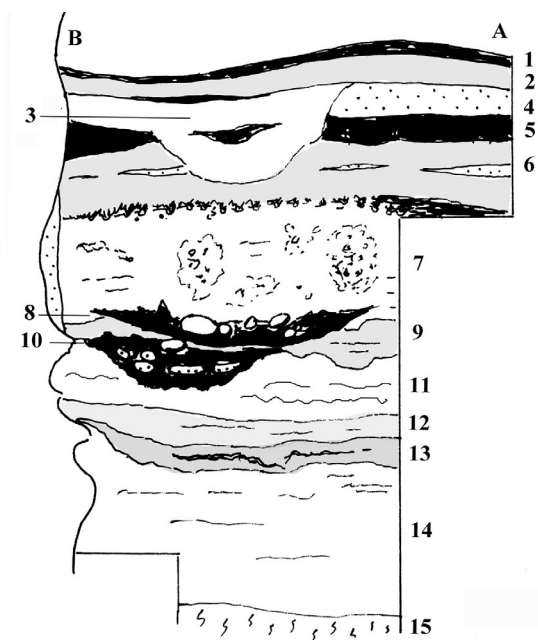
O něco níže na Kamenici leží převis Kostelní rokle II (obr. 3). Je to příklad lokality, kde přínos svahovin z vyšších poloh utvořil výplň o mocnosti kolem 2,5 m. Vzniklá stratigrafie umožňuje sledovat vývoj krajiny a lidského sídlení v širším časovém intervalu od současnosti po počátek holocénu. Pod souvrstvím se sporadickými nálezy ze středověku a mladšího pravěku (vrstvy 1–7a) jsme narazili na členité souvrství mezolitu (7b–14), radiometricky datované v intervalu mezi 7,6–11 tisíci let, s dvěma mohutnými, vzájemně se překrývajícími ohništi. Podobně jako v Okrouhlíku byly proloženy valouny čediče. Lokalita ovšem vydala i další

unikáty: zuhelnatělý úlomek dřeva buku se řadí k nejstarším výskytům této dřeviny (7,7 tisíce let) nebo jeden z kamenných hrotů, fixovaný v prskyřičném zábalu (obr. 4).

Smolný kámen, převis u vstupu do údolí České silnice, uvádím jako příklad lokality s dobrými podmínkami pro uchování organických materiálů. Mezolitické souvrství, které v tomto případě zahrnuje kratší časový úsek před 10,5–11 tisíci let. Malakofauna (obr. 5) indikuje spíše vlhčí, prosvětlený lesní porost. Také nalezené kůstky žab (obr. 6) rámcově potvrzují vlhké lesní prostředí, ale také přítomnost otevřených slunných ploch.

Korelace: vývoj krajiny a lidského osídlení

Po téměř třiceti letech výzkumu tedy můžeme říci, že členitý pískovcový terén Českého Švýcarska přilákal k trvalejšímu osídlení výlučně lovce, rybáře a sběrače v dosud málo prozkoumaném časovém intervalu od pozdního glaciálu přes preboreál a boreál po starší atlantik; v následných obdobích, prakticky až po středověk, šlo spíše o příležitostné návštěvy. Můžeme se tedy ptát, jaké potravní zdroje tuto populaci do této krajiny přilákaly a jak se tam lidé chovali.

Obr. 3 Kostelní rokle, příklad komplexního profilu o mocnosti 2,5 m. Pod souvrstvím středověku a mladšího pravěku (vrstvy 1–7a) leží souvrství mezolitu (7b–14) s radiokarbonovými daty mezi 7,6–11 tisíci let a s dvěma překrývajícími se ohništi. Kresba a foto Jiří Svoboda

Pyloanalytický výzkum rašelinišť Českého Švýcarska zatím tak hluboko do minulosti nedosáhne, takže kolektiv Petra Pokorného se při rekonstrukci krajiny opírá spíše o rašelinné profily Českolipska a Českého ráje. Osídlené převisy však vydávají přímé doklady rostlinných makrozbytků

z archeologických kontextů. Vedle úlomků zuhelnatělého dřeva z ohnišť jsou to lískové oříšky, které by sezonně odpovídaly sběru koncem léta a na podzim, ojediněle i nálezy makrozbytků bezu černého, maliníku, ostružiníku a merlíku, které indikují letní sezonu (Jezevčí převís).

Obr. 4 Kostelní rokle, hrotitá silicitová čepelka vsazená do pryskyřičného fixativu; délka 2,2 cm. Foto Václav Sojka

Rybolov v zákratech Kamenice a Křínice indikuje už samotná poloha významných sídelních lokalit na bázi kaňonů (Dolský mlýn, Kostelní rokle, Janova zátoka), ale drobné kůstky se dochovávají špatně. Z etnologických analogií víme, že rybolov tvoří nezanedbatelnou část výživy současných

Obr. 5 Smolný kámen, vzorek malakofauny indikuje pro období před 10,5–11 tisíci let spíše vlhčí, prosvětlený lesní porost (*Clausilia cruciata* aj.). Foto Václav Sojka

severských populací už proto, že pestré spektrum ryb bývá dostupné celoročně. Etnologie také dokládá, jak specifickou roli sociální i ekonomickou hraje u některých populací lov lososů. Pro mladý mezolit přináší archeozoologické nálezy lososa (*Salmo* sp.) právě výzkum lokality proti Dolskému mlýnu. Kůstky malých ryb vydal i Smolný kámen, který leží relativně vysoko a mimo říční síť, takže tady muselo jít o rybolov v malých vodotečích a přilehlých „loužích“.

Otázku konzumace žab otevřely nedávné nálezy jejich pozůstatků v Českém ráji. Při našich výzkumech určil Martin Ivanov ojediněle ropuchu a skokana (Smolný kámen, Táborová stěna, Ferdinandova soutěska, Šamanská rokle, Prasečí kámen). Většinou bývá v okolí zavlhčené prostředí, takže obojživelníci se tam mohly přirozeně vyskytovat nebo se tam dostat ve vývrzcích dravců hnízdících na skalách.

Skladba lovené zvěře, především savců všech velikostních kategorií, odpovídá nabídce lesního prostředí a přilehlých vodotečí. Z velkých savců se spíše ojediněle vyskytnou turovít, jelen a los, ze savců střední velikosti už početnější srnec a prase, z malých savců především zajíc. Další komponentu fauny tvoří ptáci (Dolský mlýn), kteří ovšem vesměs hnízdili v okolí, takže pozůstatky se pod skalním převísem hromadily i přirozeně (ať už spadem, nebo jako vývržky).

Pokud jde o lovecké zbraně, pak v našich souborech výrazně vystupuje skupina geometrických mikrolitů, které lze považovat za projektily nebo jejich komponenty. Dokreslují tím lovecký charakter těchto stanovišť, aniž bychom vylučovali také využití v boji (jsme v mezolitu a archeologických dokladů mezilidské agresivity je pro toto období dostatek). Přímé stopy impaktů, jaké vznikají při střelbě, zjistily A. Šajnerová a A. Yaroshevich mikroskopickou analýzou drobných trapezovitých projektilů z Okrouhlíku a Dolského mlýna. Specialisté na pracovní stopy ovšem na kameniných nástrojích prokázali také stopy po domácích pracech, jako je opracování kůže, dřeva a dalších, blíže neurčených materiálů; podle směru těchto stop je interpretují jako hoblování nebo ořezávání.

Mezolitické vrstvy a data náhle končí k datu 7,5 tisíce let, kdy už střední Evropu osídlovali neolitickí zemědělci. To je podnět k úvahám. Jistě, teoreticky by poslední lovci mohli v zemědělsky neatraktivní krajině přežívat i nadále, jako se to dělo po několika dalších tisíciletí výše na severu v Pobaltí a ve Skandinávii. Z recentních a subrecentních analogií víme, že lovci mohou se zemědělci koexistovat,

Obr. 6. Smolný kámen, Prasečí kámen a Šamanská rokle, kosti žab *Bufo bufo* (A–D), *Bufo viridis* (E–G) a *Rana temporaria* (H–L). Potvrzují vlhké lesní prostředí, ale také přítomnost otevřených slunných ploch. Určení a foto Martin Ivanov

a dokonce směřovat produkty na určité linii styku, pokud mají za zády dostatečně velké exploatační území (les, buš, tundra...). Víme ale také, že etnická odlišnost, jiný životní styl a technologie vytvářejí příčiny konfliktu a život v hraniční zóně přináší další záminky každým dnem. V našem případě zemědělci postupovali nejen od jihu z českého Polabí, ale rychle osadili také nížiny Saska a Slezska na severu, takže České Švýcarsko spolu s Českolipskem se dostaly do izolace. A demografické odhady

pro lovce (v optimálním období 2–10 jedinců na 100 km²) i nízké roční přírůstky na takto „obklíčeném“ území hovoří nekompromisně.

Po několika dalších tisíciletí (neolit, eneolit, doba bronzová a železná) svědčí o ojedinělých návštěvách ze zemědělské oblasti jen jednotlivé střepy charakteristických nádob (a o ráji medvěďů kosti z Loupežnické jeskyně, datované na 6,5 tisíce let).